

(Research Article)

Explaining the model of good speech from the point of view of Nahj al-Balaghah and the quality of attention to it in the curriculum of the second grade of elementary school

Mitra Zarei¹, Masume Kiyani^{2*}

Submit Date: 16 April 2022

Revise Date: 21 August 2022

Accept Date: 11 September 2022

Publication Date: 22 September 2022

(Page 113-138)

Abstract

This study was an attempt to explain the model of good speech from the perspective of Nahj al-Balaghah and examine the status of the curriculum of second grade of primary school in terms of the amount of attention to the mentioned model. For this purpose, the descriptive-analytical method was used to explain the model of good speech from the perspective of Nahj al-Balaghah and the content analysis method with a quantitative approach was used to assess the status of the curriculum of the second grade in primary school. In the first part of the study, indicators in the form of content characteristics of good speech such as truth of speech, God-centeredness in speech, non-futility of speech, and expressive features such as simplicity and fluency of speech as well as positive moral principles of good speech including knowledge of speech, reliance on reason, situationalism and chronology, conformity of speech with action, use of consultation in speech, and the necessity of honesty in speech, and negative moral principles such as refraining from rhetoric, refraining from lying were obtained. In the second part of the study, the results of content analysis of the curriculum of the second elementary grade showed that the components of the need to use consulting with 22.03 had the highest amount of content, and knowledge of speech and conformity of speech with action, with 1.69 had the least amount of content.

Keywords: Model of good speech, Indicators, Positive moral principles, Negative moral principles, Nahj al-Balaghah, Second elementary school curriculum.

1. Master's student in History and Philosophy of Education, Bu-Ali Sina University, Hamedan, Iran

2. Assistant Professor, Department of Educational Sciences, Bu-Ali Sina University, Hamedan, Iran

*: Corresponding Author:

Email: m.kiyani@basu.ac.ir

How to cite this article: Zarei, M., Kiyani, M. (2022). Explaining the model of good speech from the point of view of Nahj al-Balaghah and the quality of attention to it in the curriculum of the second grade of elementary school. *Quarterly Journal of Nahj al-Balaghah Research*, 10(38), 113-138. DOI: 10.22084/NAHJ.2022.26112.2805

1. Theoretical framework

Language is an inherent means of social interaction¹, and speech has the greatest scope and influence among human communication behaviors and is the most obvious distinction between humans and animals. In numerous Quranic verses, God has discussed how to speak in addition to emphasizing the blessing of speech, and has referred to the frameworks of a great speech pointing to such characteristics as judicious speaking and good speech, accompanying sayings with deeds and actions and expressiveness and clarity of speech.

Nahj al-Balagha is one of the important religious sources from which an ideal framework and model of good speech can be extracted and taught to students. From the perspective of Imam (a.s.), speaking well is an important ability and skill that must be learned, because the correct and timely use of this skill can lead to the worldly and hereafter good of a person and his/her happiness, and vice versa. Learning the speaking etiquette is one of the necessary skills to enter the human society.

The lack of these skills causes a person to engage in ineffective and inconsistent behavior in the face of pressure. Teaching such skills enables the child to plan purposeful and appropriate behavior. On the other hand, schools play an important role in the social and balanced development of children due to the importance of developing social skills from early childhood and the impact of relationships and social environment including informal interactions and systematic programs on children's development.

2. Method

The present study is based on a qualitative approach and relies on a descriptive-analytical method due to the nature of the first part, which seeks to describe and explain the great speech model, including extracting indicators of great speech and positive and negative moral principles governing it; And also given the method of data collection, which is mainly based on the study of documents and the review of existing literature in this field - mainly including Nahj al-Balagha and the statements of Imam Ali (AS) and the related research, text analysis method was used to analyze the data.

The results of the studies obtained from this part were recorded in slips, tables and forms, and at the end, the necessary measures were taken to

1. Language is an inherent tool for social interaction – a system that human beings rely on to socialise and to strengthen social bonds with others. Language is an integral factor for a nation's culture and provides for a nation's 'cultural capital'.

describe, code, classify, interpret and exploit them. The method of content analysis with a quantitative approach was used in the second part of the study, that is, examining the status of the curriculum of the second grade of elementary school in terms of the level of attention to this model. This method is a way to objectively, systematically and quantitatively describe the content of the material and measure the variables and analyze them. According to this method, the content of the textbooks of the second grade of elementary school was analyzed - including: Persian, Heaven gifts, and Social Studies in the fourth, fifth, and sixth grades of elementary school-according to the indicators and ethical principles obtained about good speech from the point of view of Nahj al-Balaghah.

4. Conclusion

According to the words of Imam Ali (a.s.), the indicators of good speech were extracted in two categories: content characteristics (truthfulness and clarity of speech, God-centeredness in speech, cancellation and non-usefulness of speech) and expressive characteristics of speech (simplicity and fluency of speech, good speech), the ability to speak and the eloquence of speech), and affirmative moral principles (having knowledge of speech, relying on reason, situation and chronology, compliance of one's words with one's actions, paying attention to the words and not to the speaker, secrecy in words, the need to use consultation in speech, honesty in speech) and negative moral principles (avoiding gossip, lying, suspicion, excessive praise and praise, and reproaching).

The second part of this study examined the curriculum of the second grade of elementary school with an emphasis on textbooks of Persian, Heaven gifts and Social Studies in terms of the amount of attention paid to good speech and its manners in education, and it was found that the amount of attention was 5.08 for God-centeredness in speech, 1.69 for knowledge of speech, 15.25 for cancellation and non-usefulness of speech, 1.69 for compliance of speech with action, 22.03 for the necessity of using consultation in speech, 11.86 for honesty in speech, 3.38 for avoiding gossip, 8.47 for avoiding backsliding, 13.55 for avoiding lying, 5.08 for avoiding suspicion, 3.38 for avoiding excessive praise, and 8.47 for avoiding reproaching.

According to the results, the components of knowledge of words and compliance of words with deeds (which received the least amount of attention) lead to the non-observance of components such as God-centeredness and truthfulness of words. The lack of sufficient attention to

these basic components naturally prepares the ground for the presence of various speech defects and causes the growth and development of vices such as lying, prejudice against one's opinion, acts of violence and harming oneself and society. According to the results of this section, not enough attention has been paid by the texts and curriculum of the second grade of elementary school to education about good speech and its manners and they are seriously far from the desired situation.

References

[In Persian]

- Dashti, M. (2004). **Translation of Nahj al-Balagha**, 24th edition. Qom: Amir al-Momenin (AS) Cultural Research Institute.
- Ebrahimi-Moghadam, N. and Durrani, K. (2017). “Teleological analysis of social skills in the document of ‘Fundamental Transformation of Education’”. **Managing Organizational Culture**, 16(2), 283-304.
- Mir Shah Jafari, E.; Liaghatdar, M. J.; Maghami, H. and Karimi Alavijeh, M. (2009). “Examining the affecting verbal communication based on Islamic sources and texts”. **Biannual Scientific-Research Journal of Islamic Education**, 5(10), 29-44.
- Shojaei, A. (2011). “Good speech from the perspective of the Qur'an”. **Marefat**, 19(152), 115-123.
- Valizadeh, S. (2019). “Teaching life skills with emphasis on creative performance in elementary school”. **Art Education Development**, 17(3), 32-37.
- Zulfagharifar, K.; Marvotti, S. and Shirkhani, M. R. (2013). “Indicators of speaking in Islam”. **Marefat**, 23(197), 125-139.

[In Arabic]

- Holy Quran**, translated by Ayatollah Makarem Shirazi.

(مقاله پژوهشی)

تبیین الگوی سخن نیک از منظر نهج البلاغه و کیفیت توجه به آن در برنامه درسی دوره دوم ابتدایی

میترا زارعی^۱، معصومه کیانی^{۲*}

بازنگری مقاله: ۱۴۰۱/۰۵/۳۰

دریافت مقاله: ۱۴۰۱/۰۱/۲۷

انتشار مقاله: ۱۴۰۱/۰۶/۳۱

پذیرش مقاله: ۱۴۰۱/۰۶/۲۰

(از ص ۱۱۷ تا ۱۳۸)

چکیده

این پژوهش با هدف تبیین الگوی سخن نیک از منظر نهج البلاغه و بررسی وضعیت برنامه درسی دوره دوم ابتدایی از حیث میزان توجه به الگوی مذکور انجام شده است. برای این منظور از روش توصیفی-تحلیلی برای استخراج الگوی سخن نیک از منظر نهج البلاغه، و از روش تحلیل محتوا با رویکرد کمی، برای بررسی وضعیت برنامه درسی دوره دوم ابتدایی استفاده شد. در قسمت نخست تحقیق، شاخص‌هایی در قالب ویژگی‌های محتوایی سخن نیک مانند: حق و سدید بودن سخن، خدامحوری در سخن، لغو و بیهوده نبودن سخن؛ و ویژگی‌های بیانی از قبیل: ساده و روان بودن سخن، میسور و لین بودن سخن؛ و نیز اصول اخلاقی ایجابی سخن نیک مانند: علم به سخن، اتکا بر عقل، موقعیت و زمان شناسی، مطابقت قول با عمل، استفاده از مشورت در سخن، و لزوم صداقت در سخن؛ و اصول اخلاقی سلبی مانند: پرهیز از سخن چینی، پرهیز از دروغ‌گویی، پرهیز از سوءظن بدست آمد. در قسمت دوم تحقیق، نتایج تحلیل محتوای برنامه درسی دوره دوم ابتدایی نشان داد که مؤلفه لزوم استفاده مشورت با ۲۲/۰۳ از بیشترین میزان محتوا، و علم به سخن و مطابقت سخن با عمل، با ۱/۶۹ از کمترین میزان محتوا برخوردار بوده‌اند.

کلید واژه‌ها: الگوی سخن نیک، شاخص‌ها، اصول اخلاقی ایجابی، اصول اخلاقی سلبی، نهج البلاغه، برنامه درسی دوره دوم ابتدایی.

۱. دانشجوی کارشناسی ارشد رشته تاریخ و فلسفه آموزش و پرورش، دانشگاه بوعلی‌سینا، همدان، ایران

۲. استادیار گروه علوم تربیتی، دانشگاه بوعلی‌سینا، همدان، ایران

* نویسنده مسئول

۱. مقدمه

زبان مهمترین ابزار تعامل اجتماعی، و سخن گفتن دارای بیشترین وسعت و تأثیر در میان رفتارهای ارتباطی انسان (میرشاه جعفری و همکاران، ۱۳۸۹: ۳۰) و بارزترین وجه تمایز آدمی از حیوانات است (ذوالفقاری فر، مروتی و شیرخانی، ۱۳۹۳: ۱۲۶). خداوند در قرآن، نعمت بیان و سخن گفتن را به عنوان یکی از بزرگترین نعم الهی مطرح نموده و در این باره می‌فرماید: ﴿الرَّحْمَنُ عَلَّمَ الْقُرْآنَ خَلَقَ الْإِنْسَانَ عَلَّمَهُ الْبَيَانَ﴾ (الرحمن/۴-۱)؛ خداوند رحمان قرآن را یاد داد، انسان را آفریده به او بیان و گفتن را آموخت، چراکه که با نعمت ارزشمند بیان است که آدمی می‌تواند از دریای خروشان معارف الهی بهره‌مند گشته و با به کار بستن آنها، به سعادت ابدی دست‌یابد (عموری و هاشمی امجد، ۱۳۹۶: ۲). خداوند متعال در آیات متعدد علاوه بر تأکید بر نعمت سخن، به چگونگی سخن گفتن نیز پرداخته و چارچوب‌های سخن نیکو را بیان کرده است (شجاعی، ۱۳۹۱: ۱۱۶) و به خصوصیات آن می‌گوید: «طَاعَةٌ وَقَوْلٌ مَّعْرُوفٌ فَإِذَا عَزَمَ الْأَمْرَ فَلَوْ صَدَقُوا اللَّهَ لَكَانَ خَيْرًا لَّهُ» (محمد/۲۱)؛ همراه بودن قول و گفته با کردار و عمل ﴿يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لِمَ تَقُولُونَ مَا لَا تَفْعَلُونَ﴾ (صف/۲)؛ رسا و شفاف بودن سخن ﴿أُولَئِكَ الَّذِينَ يَعْلَمُ اللَّهُ مَا فِي قُلُوبِهِمْ فَأَعْرِضْ عَنْهُمْ وَعِظْهُمْ وَقُلْ لَهُمْ فِي أَنْفُسِهِمْ قَوْلًا بَلِيغًا﴾ (نساء/۶۳) اشاره کرده است. یکی از منابع مهم دینی که می‌توان چارچوب و الگوی مطلوب سخن نیک را از آن استخراج نمود و به متریبان آموزش داد، کتاب شریف نهج البلاغه است؛ امام علی(ع) خود را امیر سخن معرفی می‌کند «وَإِنَّا لَأَمْرَاءُ الْكَلَامِ وَفِينَا تَنْشِيبُ عُزُوفُهُ وَ عَلَيْنَا مَهْدَلَتْ عُصُونُهُ» (خطبه/۲۳۳) همانا ما امیران سخن می‌باشیم، درخت سخن در ما ریشه دوانده، و شاخه‌های آن بر ما سایه افکنده است. مرحوم سیدرضی در مقدمه‌ی نهج البلاغه می‌نویسد: امیرمؤمنان علی(ع) سرچشمه فصاحت و منشأ بلاغت و زادگاه آن است، اسرار بلاغت از وی آشکار شد و قواعد و دستورانش از او سرچشمه گرفت. با استفاده از شیوه او هر خطیب توانایی به قدرت خطابه دست یافت و از گفتار او سخنرانان ماهر یاری جستند، او در این میدان همچنان پیش می‌رود و دیگران از او عقب مانده‌اند، زیرا در کلامش نشانه‌هایی از علم خداست و عطر و بویی از سخنان پیامبر(ص) (مکارم شیرازی، ۱۳۹۷: ۵۲۹). امام علی(ع) شرط پرهیزکاری انسان‌ها را صیانت آنها از زبان قلمداد کرده است و معتقد است با مراقبت از زبان می‌توان از تقوی خویش سود برد (خطبه/۱۷۴). بنا به فرموده امام علی(ع) «اللسانُ سُبُعٌ إِنْ خُلِيَ عَنْهُ عَقْرٌ» (حکمت/۶۰) زبان تربیت نشده، درنده‌ای است که اگر ره‌ایش کنی می‌گزد. او همچنین راه شناخت انسانها را، سخن معرفی کرده است «المرءُ محبوهٌ تحَّتْ لسانه» (حکمت/۱۴۸). بر این اساس روشن می‌شود که از منظر امام(ع) سخن نیک گفتن، قابلیت و مهارتی مهم است که باید آموخته شود چراکه، استفاده صحیح و به‌هنگام این مهارت می‌تواند موجب خیر دنیوی و اخروی انسان و سعادت‌مندی او شود و بالعکس.

آموزش و پرورش از مهمترین نهادهای اجتماعی است و آموزش دوران ابتدایی به عنوان نخستین مرحله آموزش همگانی از اهمیت بسزایی برخوردار است زیرا آموزش در این دوران مسیر زندگی افراد را مشخص می‌کند (نوروزی و همکاران، ۱۳۹۴: ۱۲۱-۱۲۰). آموزش مهارت‌های اجتماعی هم یکی از اهداف اساسی دوران ابتدایی می‌باشد. این مهارت‌ها به منظور برقراری ارتباط و تعامل شایسته به صورت

کلامی و غیر کلامی در رفتار انسان نمایان می‌شود (جواهری، ۱۳۹۸: ۳۲). یادگیری مهارت آداب سخن گفتن یکی از مهارت‌های ضروری برای ورود به اجتماع بشری است. فقدان این مهارت‌ها باعث می‌شود که فرد در برابر فشارها دست به رفتار غیرمؤثر و ناسازگارانه بزند. آموزش چنین مهارت‌هایی توانایی برای برنامه‌ریزی رفتار هدفمند و متناسب با شرایط را برای کودک به ارمغان می‌آورد (ولی‌زاده، ۱۳۹۹: ۳۳). بنابراین چون یکی از عوامل مهم حضور مؤثر و فعال آدمی در جامعه و برقراری ارتباط صحیح مستلزم آموختن درباره چپستی و آداب سخن نیک است لذا آموزش آن به کودکان دوره دوم ابتدایی که در آستانه ورود به اجتماعات بزرگتر و ارتباطات جدیدتر هستند از اهمیت به‌سزایی برخوردار است. بنابراین، با توجه به اهمیت سخن نیک پژوهش حاضر به ارائه الگوی مطلوب سخن نیکو از منظر نهج البلاغه و بررسی وضعیت برنامه درسی دوره دوم ابتدایی از حیث میزان توجه به الگوی مذکور می‌پردازد.

۱-۱. بیان مسأله

از آنجایی که انسان موجودی مدنی است و در جهت رفع نیازهایش، با دیگران در ارتباط است و در سایه‌ی این ارتباط است که می‌تواند به انتقال افکار و توانمندی‌های خود بپردازد و دیگران را تحت تأثیر قرار بدهد لذا برقراری ارتباط مؤثر و موفق با دیگران مهارتی اساسی در حفظ و ارتقای زیست فردی و اجتماعی است. فقدان این مهارت، موجب بی‌اثر شدن یا حتی قطع روابط و بروز جنجال‌ها و درگیری‌ها می‌شود (حیدری‌کنگ علیا، ۱۳۸۹: ۱). زبان از نمادهایی است که امکان برخورد با کنشگران اجتماعی و سروسامان دادن به جهان اجتماعی را در اختیار انسان قرار می‌دهد. نمادهای شفاهی در مقایسه با نمادهای غیرشفاهی از اهمیت بیشتری برخوردارند؛ چراکه معانی نهفته در آنها سریع‌تر و آسان‌تر انتقال پیدا می‌کند. هر آنچه که از طریق این نماد به دیگری انتقال می‌یابد، بر وی تأثیر قابل توجهی دارد. لذا به دلیل قابلیت‌های اجتماعی خاصی که زبان بویژه گفتار به زندگی انسان می‌بخشد، هنجارهای خاصی برای آن وضع شده است (امین‌پور و امین‌پور، ۱۳۹۲: ۴۶). امیرمؤمنان (ع) می‌فرماید: «تَكَلَّمُوا تُعْرَفُوا، فَإِنَّ الْمَرْءَ مَحْبُوءٌ تَحْتَ لِسَانِهِ» (تمیمی‌آمدی، ۱۳۶۶: ۲۶۱/۳) بلا و مصیبت انسان در زبان اوست. نیز می‌فرماید: «رُبَّ قَوْلٍ أَنْفَدَ مِنْ صَوْلٍ» (حکمت/۳۹۴) چه بسیار سخنانی که از حمله نافذتر است. این کلام حکمت‌آمیز ممکن است هم ناظر به تأثیرات مثبت سخن باشد هم تأثیرات منفی آن. گاه ممکن است تأثیر سخن در آزردن اشخاص و ناراحت کردن آنها از حمله با سلاح بیشتر باشد. به همین دلیل است که بعضی نام «لسان» را «سنان» گذاشته‌اند. امام علی (ع) به اصحابش می‌فرماید: «إِحْسَبُوا كَلَامَكُمْ مِنْ أَعْمَالِكُمْ يَقُلُّ كَلَامُكُمْ إِلَّا فِي الْحَبْرِ كُفُّوا أَلْسِنَتَكُمْ، وَسَلِّمُوا تَسْلِيمًا تَغْتَنَّبُوا فَرْبَ قَوْلٍ أَنْفَدَ مِنْ صَوْلٍ، وَ رُبَّ فِتْنَةٍ أَثَارَهَا قَوْلٌ»؛ گفتار خود را از اعمال خویش حساب کنید تا سخن شما جز در راه خیر و نیکی کم نشود، زبان‌های خود را نگاه دارید و تسلیم فرمان خدا باشید تا غنیمت ببرید. چه بسیار سخنانی که از حمله نافذتر است و چه بسیار فتنه‌ها که از گفتارها برخاسته است» (مکارم شیرازی، ۱۳۹۰: ۲۲۴). با توجه به مطالب گفته شده می‌توان دریافت که آموزش آداب سخن نیک می‌تواند آثار منفی زبان را کاهش و کیفیت زیست فردی و اجتماعی فرد را افزایش دهد.

از سویی، نظر به اهمیت توسعه مهارت‌های اجتماعی از دوران اوان کودکی و تأثیر روابط و محیط اجتماعی-شامل تعاملات غیررسمی و برنامه‌های نظام‌مند- بر رشد کودکان، مدارس نقش مهمی در رشد اجتماعی و متوازن کودکان ایفا می‌کنند (ابراهیمی‌مقدم و درانی، ۱۳۹۷: ۲۸۵-۲۸۴). عدم بهره‌مندی از مهارت‌های اجتماعی سبب تضعیف روابط اجتماعی کودکان و ناسازگاری اجتماعی ایشان در آینده می‌شود و کاهش انگیزه آنان برای حضور فعال در اجتماعات می‌گردد (حسین‌خانزاده، ۱۳۹۲، به نقل از فاتحی، ۱۳۹۷: ۲).

در این میان دوره ابتدایی بویژه دوره دوم ابتدایی که کودکان در آستانه رشد تفکر انتزاعی و بالطبع، توسعه زبان و بیان قرار می‌گیرند، از اهمیتی اساسی برخوردار است. از سوی دیگر نیز در نظام‌های آموزشی متمرکز کتاب درسی، محور مکتوب و مدون تعلیم و تربیت به حساب می‌آید و فعالیت‌های تربیتی دانش‌آموزان در آنها سازماندهی می‌شود (نوریان، ۱۳۹۲: ۷). این جایگاه کتاب درسی در نظام آموزشی، ضرورت تحلیل و بررسی آن را دو چندان می‌کند زیرا به دست‌اندرکاران نظام تربیتی و مؤلفان کتاب‌های درسی کمک می‌کند هنگام تدوین و یا گزینش متون آموزشی کتاب‌های درسی به مهارت‌های موردنیاز کودکان در هر دوره سنی و بالطبع، پوشش مناسب این نیازها در برنامه درسی توجه کنند و از این طریق زمینه توانمندسازی هرچه بیشتر کودکان را فراهم نمایند. مطابق با این نکته، کتاب‌های فارسی، هدیه‌های آسمانی و مطالعات اجتماعی در دوره دوم ابتدایی - شامل: پایه‌های چهارم، پنجم و ششم - که از جمله کتب و متونی هستند که می‌توانند نقش مهمی در توسعه مهارت سخن نیک گفتن و رشد ارتباطات اجتماعی گفتاری داشته باشند از حیث توجه به شاخص‌ها و آداب سخن نیک مورد تحلیل قرار می‌گیرد. در این تحقیق، نظر به ماهیت قسمت نخست که، بدنبال توصیف و تبیین الگوی سخن نیک - شامل: استخراج شاخص‌های سخن نیک و اصول اخلاقی ایجابی و سلبی حاکم بر آن - است؛ و نیز با عنایت به روش گردآوری داده‌ها، که عمدتاً مبتنی بر مطالعه اسنادی و بررسی ادبیات موجود در این حوزه - به‌طور عمده شامل: نهج البلاغه و سخنان امام علی (ع) و تحقیقات مرتبط - است و استفاده از روش تحلیل متن جهت تجزیه و تحلیل اطلاعات، تحقیق حاضر مبتنی بر رویکرد کیفی و متکی بر روش توصیفی-تحلیلی است. نتایج مطالعات حاصل از این بخش، در ابزارهای مناسب اعم از فیش‌ها، جداول و فرم‌ها ثبت و در پایان، نسبت به توصیف، کدگذاری، طبقه‌بندی، تفسیر و بهره‌برداری از آنها اقدام شد. در بخش دوم مقاله، یعنی بررسی وضعیت برنامه درسی دوره دوم ابتدایی از حیث میزان توجه به این الگو، از روش تحلیل محتوا با رویکرد کمی استفاده شد. این روش، شیوه‌ای برای توصیف عینی، نظام‌مند و کمی محتوای مطلب و اندازه‌گیری متغیرها و تجزیه و تحلیل آنها است. طبق این روش، محتوای کتاب‌های درسی دوره دوم ابتدایی - شامل: کتاب‌های فارسی، هدیه‌های آسمانی، و مطالعات اجتماعی در پایه‌های چهارم، پنجم و ششم ابتدایی - طبق شاخص‌ها و اصول اخلاقی بدست آمده درباره سخن نیک از دیدگاه نهج البلاغه مورد تحلیل قرار گرفت.

بر همین اساس، سؤالات تحقیق عبارتند از:

- ۱) شاخص‌های سخن نیک از منظر نهج‌البلاغه چیست؟
- ۲) اصول اخلاقی ایجابی و سلبی حاکم بر سخن گفتن از منظر نهج‌البلاغه چیست؟
- ۳) وضعیت برنامه درسی کودکان دوره دوم ابتدایی از حیث توجه به الگوی سخن نیک (شاخص‌ها و اصول اخلاقی ایجابی و سلبی) از منظر نهج‌البلاغه چگونه است؟

۲-۱. پیشینه پژوهش

کریمی (۱۳۹۹) در پژوهش «سخن و آداب آن در خانواده از منظر قرآن و روایات» بیان می‌کند نارسایی بیان و عدم فصاحت و بلاغت کلام مهم‌ترین مانع از فهم و درک صحیح سخن از سوی مخاطبان شناخته شده است؛ جانمحمدلو (۱۳۹۷) در پژوهش «نعمت بیان و حکمت سکوت از دیدگاه قرآن و روایات» پس از مفهوم بیان و سکوت و ارتباط بین این دو به معرفی آفات فردی و اجتماعی زبان و بیان در جامعه و راه‌های رهایی از آنها پرداخته است. عموری و هاشمی امجد (۱۳۹۶) در تحقیق مربوط به «بررسی و تحلیل آفت‌های زبان در نهج‌البلاغه» به آفت‌هایی همچون دروغ‌گویی، غیبت‌کردن، فاش‌کردن اسرار و ... پرداخته‌اند. اسماعیلی‌ماهانی (۱۳۹۶) در پژوهش «بایسته‌ها و نبایسته‌های اخلاقی معاشرت کلامی از دیدگاه اسلام» به اصولی از قبیل: توجه‌کردن به پاداش‌ها و مجازات‌های خداوند متعال، تهذیب نفس، دعا کردن و ... پرداخته است. جعفری (۱۳۹۵) در پژوهش «آداب سخن گفتن در قرآن کریم با تکیه بر مباحث اخلاقی» ضمن تبیین دیدگاه قرآن درباره سخن‌گفتن به معیارهای ارزشی گفتار، جنبه‌های روان‌شناختی و تربیتی سخن پرداخته‌اند. غلامرضاروی (۱۳۹۴) در پژوهشی با عنوان «تبیین حکمت‌های آداب و اسلوب گفتار و تأثیر آن بر روابط فردی و اجتماعی از دیدگاه قرآن» آداب سخن، و برخی زمینه‌های تأثیر سخن بر روابط فردی و اجتماعی از دیدگاه قرآن را بررسی کرده‌اند. امین‌پور و امین‌پور (۱۳۹۲) در پژوهش «آداب گفتاری حاکم بر سبک زندگی اسلامی از دیدگاه قرآن» با مراجعه به مصادیق مختلف آداب گفتاری در آیات قرآن، به ارائه الگوی مطلوب آداب اجتماعی در جامعه مسلمانان اقدام کرده‌اند. دانای‌طوسی (۱۳۹۰) در پژوهش «سخن‌گفتن مهارتی مغفول در برنامه درسی زبان فارسی» نشان می‌دهد که در چهارچوب برنامه درسی زبان فارسی، مهارت سخن‌گفتن امری دانسته شده فرض می‌شود. همچنانکه، تعریف مشخصی برای آن مطرح نمی‌شود و خرده مهارت‌های آن نیز معرفی نمی‌شوند. آل-رسول و شیرزاداد جلالی (۱۳۹۰) در پژوهش «کردار نیک و گفتار نیک از نظرگاه اسلام و زرتشت» نیز بیان می‌کنند که از مقایسه متون این دو آئین آسمانی، چنین برمی‌آید که همانطور که زرتشت، گفتار و کردار نیک را مبتنی بر پندار نیک می‌داند در اسلام نیز، عمل صالح و قول احسن بر مبنای ایمان و عقیده بنا شده است. احمد، محمد قاسم و خوشی^۱ (۲۰۱۹) در پژوهش «تعیین معیارهای ارزیابی مهارت گفتاری: بررسی مبتنی بر کتابخانه» پس از پاسخگویی به سؤالاتی در مورد مهارت گفتاری و ارزیابی آن نتیجه-گیری می‌کند که کلید ارزیابی مهارت گفتاری در درک پیوستگی، انواع وظایف و موضوع امتیازدهی نهفته است.

با توجه به بررسی‌های انجام شده می‌توان اظهار نمود که پژوهش‌های موجود در حوزه سخن و آداب آن صرفاً به استخراج ویژگی‌های سخن از منظر قرآن، نهج البلاغه و روایات پرداخته‌اند اما پژوهش حاضر علاوه بر استخراج و شرح ویژگی‌های مربوط به محتوا، بیان و اصول اخلاقی ایجابی و سلبی سخن نیک از منظر نهج البلاغه به بررسی میزان توجه به مهارت سخن نیک و آموزش آداب آن در کتب درسی دوره ی دوم ابتدایی نیز اقدام کرده است. از طریق این بررسی زمینه‌ای فراهم می‌شود تا دست‌اندرکاران تربیتی و طراحان کتاب‌های درسی مربوطه نسبت به برخی مهارت‌های مورد نیاز کودکان مانند چپستی سخن نیک و آداب آن با تکیه بر مبانی دینی و اسلامی پیش لازم را کسب نموده و به منظور توانمندسازی کودکان در برنامه‌درسی مورد توجه کافی قرار گیرد.

۳-۱. ضرورت و اهمیت پژوهش

رفتارهای اجتماعی مناسب و دیگر مهارت‌های سازشی، پایه‌های سازش یافتگی شخصی و اجتماعی را در زندگی تشکیل می‌دهند. مهارت‌های اجتماعی یک فرد بر توانایی او در برقراری ارتباط با دیگران تأثیر می‌گذارد و برای به دست آوردن تقویت و پذیرش اجتماعی و اجتناب از موقعیت‌های اجتماعی آزارنده استفاده می‌شوند این مهارت‌ها دسته‌ای از قابلیت‌ها را نشان می‌دهند که تمامی افراد را برای مقابله و سازش با نیازهای روزمره محیط اجتماعی قادر می‌سازند افرادی که در تحول و توسعه قابلیت‌های اجتماعی شکست می‌خورند، در معرض مواجه شدن با پیامدهای منفی مانند طرد شدن از سوی همسالان و جامعه و گوشه‌گیری و انزوا هستند (شالانی و صادقی، ۱۳۹۵: ۶). یکی از مهارت‌های ارتباطی مهم در طول زندگی افراد، مهارت گفتگو است که در عصر حاضر بویژه در جامعه امروز ما یکی از مهارت‌های اساسی مورد نیاز جهت همبستگی و وفاق اجتماعی و زندگی مسالمت‌آمیز در کنار یکدیگر و فائق آمدن بر چالش‌های ناشی از باورها و نگرش‌های متفاوت است. برای پرورش این مهارت، گام نخست ایجاد شناخت در دانش‌آموزان درباره شاخص‌های سخن نیک و آداب آن با تکیه بر منابع اصلی و مهم دینی و به‌طور خاص نهج البلاغه است. با توجه به این که کودکان در دوره دوم ابتدایی در آستانه ورود به مراحل کاملتری از تفکر انتزاعی و نیز ورود به عرصه ارتباطات اجتماعی گسترده‌تر هستند لذا آموزش درباره چپستی سخن نیک و آداب آن به کودکان این دوره سنی از اهمیت به‌سزایی برخوردار است.

۲. بحث

۱-۲. معنای سخن

سخن به معنای کلام، قول، نطق، بیان، گفتار، آنچه گفته شود به کار می‌رود، است (عمید، ۱۳۶۰؛ معین، ۱۳۵۳؛ صدری‌افشار و همکاران، ۱۳۸۱: ۷۴۳؛ انوری، ۱۳۸۲). زبان فکری است که در قالب واژگان و ساختار، در موقعیتی خاص، لباس خط یا صوت به تن کرده‌است و قصد صاحب فکر را افشا می‌کند (آقاگل‌زاده، ۱۳۸۲: ۵۷).

۲-۲. شاخص‌های سخن

در این پژوهش با توجه به اهمیت سخن در زندگی شخصی و اجتماعی انسان، شاخص‌های سخن در دو جنبه محتوایی و بیانی بر اساس سخنان امام علی(ع) بررسی و استخراج شد.

۱-۲-۲. ویژگی‌های محتوایی سخن

• حق و سدید بودن سخن

در قرآن خداوند مؤمنان را به گفتار حق و همراه بودن سخن با برهان و استحکام دعوت فرموده است و به آنان تأکید می‌کند این‌گونه با یکدیگر سخن بگویند: ﴿يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا اتَّقُوا اللَّهَ وَقُولُوا قَوْلًا سَدِيدًا﴾ (احزاب/۷۰) ای کسانی که ایمان آورده‌اید از خدا پروا دارید و سخنی استوار گویند (هاشمی و آل‌رسول، ۱۳۹۵: ۲۴). سدید به معنای استوار و محکم است (صدری‌افشار و همکاران، ۱۳۸۱: ۷۴۵). قول سدید، کلامی است که هم مطابق با واقع باشد و هم لغو نباشد؛ یا اگر فایده دارد فایده‌اش، چون سخن چینی و امثال آن، غیرمشروع نباشد. پس بر مؤمن لازم است که به راستی آنچه می‌گوید مطمئن باشد و نیز گفتار خود را بیازماید که لغو و یا مایه افساد نباشد (طباطبایی، ۱۳۷۴: ۵۲۲/۱۶). حضرت علی(ع) می‌فرماید: «أَحْسِنُ الْقَوْلَ السَّادَةَ» (تمیمی‌آمدی، ۱۳۶۶: ۱۸۶/۱) نیکوترین کلام، کلام استوار و محکم است. هر چه کلام، با منطوق و استدلال بیشتری همراه باشد، میزان استحکام آن بیشتر خواهد بود و هر چه استحکام کلام بیشتر باشد، ثبات آن بیشتر خواهد شد. دلیل آنکه قرآن از استحکام برخوردار می‌باشد، این است که سخنش یا با عقل و یا با فطرت هماهنگ و از اینرو از سداد برخوردار است (سیفعلی، ۱۳۹۷: ۷۵). امام علی(ع) در نامه به حارث همدانی در بیان مکارم اخلاق می‌فرماید: «وَعَظِيمُ إِسْمِ اللَّهِ أَنْ تَذْكُرَهُ إِلَّا عَلَى حَقِّهِ وَ أَكْبَرُ ذِكْرِ الْمَوْتِ وَ مَا بَعْدَ الْمَوْتِ» (نامه/۶۹) نام خدا را بزرگ‌دار، جز به حق سخنی بر زبان نیاور، مرگ و جهان پس از مرگ را فراوان به یاد آور. همان‌طور که گفته شد از ویژگی‌های قول سدید، حق و بیهوده نبودن سخن است که امام علی(ع) به آن اشاره کرده است.

• خدامحوری در سخن

انسان به هنگام سخن گفتن باید در پی کسب رضایت خداوند باشد، نه اعمال، نیات و اغراض پلید خود. سخن انسان باید مطلوب خداوند باشد و انگیزه‌های صحیح از گفتن آن داشته باشد. پیامبر و اولیای خدا، به انگیزه تربیت انسان‌ها، به آنها گوشزد می‌کردند که کارهایشان حساب دارد و باید در برابر گفتار و کردار خویش جوابگو باشند. هر کلمه‌ای که از ذهن انسان خارج می‌شود ثبت و درباره آن سؤال می‌شود. توجه به این مطلب باعث می‌شود که انسان تا حدی زبان خود را کنترل کند (مصباح یزدی، ۱۳۷۹ به نقل از هاشمی و آل‌رسول، ۱۳۹۵: ۲۹-۳۰). همچنین امام علی(ع) در حکمت «أَنْ تَتَّقِيَ اللَّهَ فِي حَدِيثِ غَيْرِكَ» (حکمت/۴۵۸) به این موضوع اشاره می‌کند که زمانی که از دیگران سخن می‌گویی خدا را به یاد آور و از خدا بترس. این ویژگی از نشانه‌های ایمان است. سخنانی دیگر در نهج البلاغه می‌خوانیم «قَوْلًا بِالْحَقِّ» (نامه/۴۷). «مَنْ لَيْكُنْ آثَرُهُمْ عِنْدَكَ أَقْوَلُهُمْ بِمَرِّ الْحَقِّ لَكَ وَ أَقَلُّهُمْ مُسَاعَدَةً فِيمَا يَكُونُ مِنْكَ مِمَّا كَرِهَ اللَّهُ لِأَوْلِيَائِهِ وَاقِعًا ذَلِكَ مِنْ هَوَاكَ حَيْثُ وَقَعَ» (نامه/۵۳). سپس از میان آنان افرادی را که در حق گویی از همه صریح‌ترند، و

در آنچه را که خدا برای دوستانش نمی‌پسندد تو را مددکار نباشند، انتخاب کن، چه خوشایند تو باشد یا ناخوشایند. «وَعِظِمُ اسْمُ اللَّهِ أَنْ تُدْكِرَهُ إِلَّا عَلَىٰ حَقٍّ» (نامه/۶۹) نام خدا را بزرگ‌دار، و جز به حق سخنی بر زبان نیاور، تمامی این سخنان امام اشاره به حق محوری و خدامحوری در هنگام سخن‌گفتن اشاره می‌کنند.

• لغو و بیهوده نبودن سخن

یکی از نشانه‌های انسان عاقل و دوراندیش پرهیز از سخنان زبان‌بار و بیهوده است. فرد خردمند وقتی در خطرهای بسیار زبان می‌اندیشد سکوت را ترجیح می‌دهد (منافی، ۱۳۸۶: ۶۷). از ویژگی‌های بهشتیان این است که هیچ‌گاه سخن لغو و بیهوده نمی‌گویند. امام ویژگی معاویه را این چنین بیان می‌کند: «قَدْ دَعَاهُ أَهْوَىٰ فَأَجَابَهُ وَ قَادَهُ الضَّلَالُ فَاتَّبَعَهُ فَهَجَرَ لِأَعْيُنِ النَّاسِ وَ ضَلَّ خَابِطًا» (نامه/۷) تنها دعوت هوس‌های خویش را پاسخ گفته، و گمراهی عنان او را گرفته و او اطاعت می‌کند، که سخن بی‌ربط می‌گوید و در گمراهی سرگردان است؛ همچنین در نیایش با خدا می‌فرماید: «اللَّهُمَّ اغْفِرْ لِي زَمْرَاتِ الْأَخْطَاةِ وَ سَقَطَاتِ الْأَلْفَاظِ وَ شَهَوَاتِ الْجَنَانِ وَ هَفْوَاتِ اللَّسَانِ» (خطبه/۷۸) خدایا، بیخشی نگاه‌های اشارت‌آمیز و سخنان بی‌فایده و خواسته‌های بی‌مورد دل و لغزش‌های زبان را. در نامه به امام حسن (ع) به ایشان توصیه می‌کند که: «وَ الْأَخْطَابَ فِيمَا لَمْ تُكَلِّفْ» (نامه/۳۱) آنچه بر تو لازم نیست بر زبان میاور. بنابراین سخن بیهوده گفتن یعنی تکلم درباره چیزی که نه فایده دنیایی دارد و نه سود اخروی. پرگویی و هرزه‌گویی اعم از آن است. یعنی پرگویی هم شامل سخن بی‌فایده دنیوی و اخروی می‌شود و هم سخن بیش از مقدار نیاز را در برمی‌گیرد (پایگاه حوزه، ۱۳۹۱) حضرت علی (ع) می‌فرماید: «لِإِكْتَارِ يُزُلُّ الْحَكِيمَ وَ يَمَلُّ الْحَلِيمَ فَلَا تُكْثِرْ فَتَضَجِرْ وَ لَا تُفْرِطْ فَتُهِنَ» (تمیمی آمدی، ۱۳۶۶: ۱۱۲/۱) پرگویی، مرد حکیم را می‌لغزاند و انسان بردبار را خسته می‌کند. پس در سخن پرگویی نکن که دلگیر سازی و کم‌مگوی تا خوار شوی. و در حدیث دیگری چنین آمده است: «الْكَلَامُ كَالدَّوَاءِ قَلِيلُهُ نَافِعٌ وَ كَثِيرُهُ قَاتِلٌ» (تمیمی آمدی، ۱۳۶۶: ۱۲۶/۱) سخن مانند داروست، اندکش مفید و زیادش کشنده است.

۲-۲-۲. ویژگی‌های مربوط به نحوه بیان

• ساده و روان بودن سخن

ویژگی دیگر در تفهیم سخن، رعایت روانی کلام است. بدین‌منظور، شایسته است از استعمال لغات و کلمات پیچیده اجتناب کرد تا فهم آن برای مخاطب آسان باشد. با توجه به متفاوت بودن درجات اندیشه بشری، سخن نیز دارای مراتب متفاوتی است. لذا ضرورت دارد که درجه سخن، متناسب با مرتبه مخاطب باشد. امام علی (ع) می‌فرماید: «قَالَ فَاَمْتَاوَا فِرْقَتَيْنِ» (خطبه/۱۲۲) فرمود: به دو گروه تقسیم شوید، تا متناسب با هر کدام سخن گویم. این سخن نشان‌دهنده مخاطب‌شناسی امام و متناسب با هر مخاطب سخن‌گفتن ایشان است. همچنین امام علی (ع) می‌فرماید: «الْبَلَاغَةُ مَا سَهَّلَ عَلَى الْمُنْطِقِ وَ خَفَّ عَلَى الْفِطْنَةِ» (تمیمی آمدی، ۱۳۶۶: ۱۰۲/۱) سخن رسا آن است که به آسانی بر زبان آید و بسادگی فهمیده شود. و در

حدیثی دیگر می‌فرماید: «أَحْسَنُ الْكَلَامِ مَا زَانَهُ حُسْنُ النَّظَامِ ، وَفَهْمُهُ الْخَاصُّ وَالْعَامُّ» (همان: ۲۱۲/۱) بهترین گفتار آن است که به حسن ترتیب و نظم آراسته باشد و عالم و عامی آن را بفهمد.

• حسن گفتار

حُسن در لغت به معنای زیبایی و نیکویی و نقیض قبح است (قرشی، ۱۴۱۲: ۱۳۵/۲). قرآن کریم، با پیامبران، ملائکه، مؤمنان، عموم مردم و حتی با کفار و مشرکان، ادب در کلام را کاملاً رعایت می‌کند و به مؤمنان دستور می‌دهد با دیگران زیبا سخن گفته، و از به زبان آوردن گفتار زشت (حتی در مقابل کافران و ابلهان) دوری گزینند. خداوند به انسان فرمان می‌دهد ﴿وَقُولُوا لِلنَّاسِ حُسْنًا﴾ (بقره/۸۳)؛ به هنگام صحبت کردن نه تنها نیکو سخن بگویند، بلکه از بهترین کلمات استفاده نماید حتی به هنگام عصبانیت (مروتی، حسینی‌نیا و سیفعلی، ۱۳۹۷: ۱۲۰). امام علی(ع) می‌فرماید: «عَوْدُ لِسَانِكَ حُسْنَ الْكَلَامِ تَأْمِنِ الْمَلَامِ» (تمیمی‌آمدی، ۱۳۶۶: ۳۴۲/۲) عادت بده خود را به سخن نیکو تا از سرزنش در امان باشی.

• میسور بودن سخن

میسور در لغت به معنای سهل آمده است (دهخدا، ۱۳۶۱: ۲۸۸۷/۲). خداوند در قرآن می‌فرماید: ﴿وَأَمَّا تُعْرِضَنَّ عَنْهُمْ ابْتِغَاءَ رَحْمَةٍ مِنْ رَبِّكَ تَرْجُوهَا فَقُلْ لَهُمْ قَوْلًا مَيْسُورًا﴾ (اسراء/۲۸)؛ و با ایشان با ملایمت سخن بگو. یسر، نقطه مقابل عُسْر و تَكْلَف است و تَكْلَف نوعی زحمت است. تکلیف هم به همین معناست. همان‌گونه که انسان می‌تواند در زندگی خود با محدودیت‌ها و با تکلفات فراوان رفتار کند و در نتیجه عرصه را بر خود تنگ نماید، در مقام سخن هم می‌تواند دچار انواع تکلفات گردد. خداوند در قرآن، پیامبر خویش را از تکلف میرا دانسته است ﴿قُلْ مَا أَسْأَلُكُمْ عَلَيْهِ مِنْ أَجْرٍ وَمَا أَنَا مِنَ الْمُتَكَلِّفِينَ﴾ (ص/۸۶)؛ بگو: «من برای دعوت نبوت هیچ پاداشی از شما نمی‌طلبم، و من از متکلفین نیستم! (سخن‌انم روشن و همراه با دلیل است)» (سیفعلی، ۱۳۹۷: ۷۶-۷۵). امام علی(ع) در رابطه با میسور و بی‌تکلف بودن سخن می‌فرماید: «أَحْسَنُ الْكَلَامِ مَا لَا تَمُجُّهُ الْأَذَانُ وَلَا يَتَعَبُ فَهْمُهُ الْأَفْهَامُ» (تمیمی‌آمدی، ۱۳۶۶: ۲۱۸/۱) بهترین سخن آن است که برای گوش‌ها ناخوشایند [و ناآشنا] نباشد و فهم آن برای فهم‌ها رنج‌آور نباشد، این سخن به خوبی بیان می‌کند که در هر اموری از جمله سخن گفتن باید ساده و روان سخن گفت.

• لین بودن سخن

واژه لین از «لین» (ضد خشونت) مشتق شده است (ابن‌منظور، ۱۴۱۴: ۳۹۴/۱۳، راغب اصفهانی، ۱۴۰۴: ۷۵۲/۱) بنابراین «قول لین» سخنی خواهد بود که نرم و خالی از خشونت باشد. مهمترین تکنیکی که خداوند در قرآن برای سخن‌گفتن و معاشرت به ما می‌آموزد، نرم و آرام سخن‌گفتن است؛ زیرا این‌گونه سخن‌گفتن مخاطب را بیشتر متأثر می‌کند. جالب این‌که حتی با سرکش‌ترین افراد نیز ابتدا باید نرم و لطیف سخن گفت. خداوند هنگامی که حضرت موسی و برادرش را به سوی فرعون روانه می‌کرد، فرمود: ﴿فَقُولَا لَهُ قَوْلًا لَبِيبًا لَعَلَّهُ يَتَذَكَّرُ أَوْ يَخْشَى﴾ (طه/۴۴)؛ و با او سخن نرم گویند، شاید که پند پذیرد یا بترسد از سوی دیگر، اگر سخن، تند یا بلند و گوش‌خراش باشد، نه تنها نشانه بی‌ادبی است، بلکه گوش‌شنونده را آزار می‌دهد و او را از گوینده، متوجه سوی دیگر می‌کند. نرم و ملایم بودن گفتار سبب جلب محبت و از

بین رفتن دشمنی می‌شود(همان: ۷۴). امام علی(ع) ضمن توصیه به لینت کلام بیان فرمودند: «عَوَدَ لِسَانِكَ لِيْنَ الْكَلَامِ وَبَدَلَ السَّلَامِ يَكْثُرُ مُحَبُّوكَ وَ يَنْقَلُ مُبْغِضُوكَ» (تمیمی آمدی، ۱۳۶۶: ۴۵۷/۱) زبانت را به گفتار نرم بگردان و سلام را هدیه کن تا دوست‌دارانت زیاد و دشمنانت کم شوند. همچنین امام علی(ع) «لَيْتَا قَوْلُهُ» (خطبه/۱۹۳) نرمی در گفتار را از ویژگی‌های متقین می‌داند و بیان می‌کند «سِنَّةُ الْأَخْيَارِ لِيْنَ الْكَلَامِ» (تمیمی آمدی، ۱۳۶۶: ۳۹۹/۱) روش انسان‌های نیک، گفتار نرم است.

۳-۲. اصول اخلاقی سخن نیک گفتن

معنای «اصل» در علوم کاربردی، «قاعده‌ی عامه»‌ای خواهد بود که می‌توان آن را به منزله‌ی دستورالعملی کلی در نظر گرفت و به عنوان راهنمای عمل قرار داد. اصل در علوم کاربردی به صورت قضیه‌ای بیان می‌شود که حاوی «باید» است. بر این اساس، هنگامی که از اصول تعلیم و تربیت سخن می‌گوییم، باید خود را محدود به بیان قواعدی کنیم که به منزله‌ی راهنمای عمل، تدابیر تعلیمی و تربیتی ما را هدایت می‌کنند (باقری، ۱۳۹۹: ۸۷). در این بخش به اصول تربیتی ایجابی و سلبی در سخن با توجه به سخنان امام علی(ع) پرداخته می‌شود.

۱-۳-۲. اصول اخلاقی ایجابی

اصول اخلاقی ایجابی در سخن به آن دسته از اصول اشاره دارد که باید در حین سخن گفتن به آنها توجه و رعایت شود، و انسان آنها را در خود ایجاد کند. رعایت این اصول باعث می‌شود سخن اثربخش باشد و از بروز پیامدهای ناگوار جلوگیری شود. این اصول عبارتند از:

• علم به سخن

در دین اسلام سخن گفتن از روی علم و لب فرو بستن از بیان نادانسته‌ها یکی از حقوق خداوند بر بندگان شمرده شده است (سبحانی یامچی، ۱۳۸۶: ۲۹). قرآن یکی از معیارهای ارزشی را در تمامی برنامه‌های بشر و از جمله در گفتار علم و عمل می‌داند. برای مثال، خداوند انسان را از برپایی نماز در حالت مستی باز می‌دارد و علت آن را ضرورت آگاهانه سخن گفتن او ذکر می‌کند. امام علی(ع) بیان می‌کند: «لَا خَيْرَ فِي الْقَوْلِ بِالْجَهْلِ» (حکمت/۱۸۲) که باید در هنگام سخن گفتن، به آنچه بر زبان جاری می‌شود آگاهی داشت چنانچه در سخن ناآگاهانه خیری نیست. امام(ع) همچنین به امام حسن(ع) توصیه می‌کند که «وَدَعْ الْقَوْلَ فِيمَا لَا تَعْرِفُ» (نامه/۳۱) آنچه نمی‌داند بر زبان نیاورد و امام علی(ع) راهکار احتیاط در سخن گفتن را منوط به علم بر سخن می‌داند و می‌فرماید: «لَا تَقُلْ مَا لَا تَعْلَمُ» (حکمت/۳۸۲) آنچه نمی‌دانی نگو.

• اتکا بر عقل

«عقل» به گفته «لسان العرب» و «مفردات راغب» در اصل از «عقال» به معنای طنابی است که بر پای شتر می‌بندند تا حرکت نکند؛ و از آنجا که نیروی خرد، انسان را از کارهای ناهنجار باز می‌دارد این واژه بر آن اطلاق شده است و ریشه اصلی آن همان منع و بازداري است (مکارم‌شیرازی، ۱۳۸۶: ۱۴۵-۱۴۴). از

۱. «يَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا تَقْرَبُوا الصَّلَاةَ وَأَنْتُمْ سُكَارَى حَتَّى تَعْلَمُوا مَا تَقُولُونَ وَلَا جُنُبًا إِلَّا عَابِرِي سَبِيلٍ حَتَّى تَغْتَسِلُوا وَإِنْ كُنْتُمْ مَرْمَضَىٰ أَوْ عَلَىٰ سَفَرٍ أَوْ جَاءَ أَحَدٌ مِنْكُمْ مِنَ الْغَائِطِ أَوْ لَامَسْتُمُ النِّسَاءَ فَلَمْ تَجِدُوا مَاءً فَتَيَمَّمُوا صَعِيدًا طَيِّبًا فَامْسَحُوا بِوُجُوْهِكُمْ وَأَيْدِيكُمْ إِنَّ اللَّهَ كَانَ عَفُوًّا غَفُورًا» (نساء/۴۳).

آنجا که اندیشه و خردورزی مهمترین تکیه‌گاه اسلام در عقاید، اخلاق، کردار و گفتار است. از نظر اسلام، انسان حق ندارد آنچه را که عقل نادرست می‌داند باور کند؛ صفاتی را که خرد ناپسند می‌داند بدان متّصف شود؛ و رفتاری را که عقل ناشایست می‌داند انجام دهد؛ و گفتاری را که خرد بی‌ارزش و ناهنجار می‌داند به زبان جاری کند. کلامی دارای اعتبار است که خردمندان و همراه با اندیشیدن باشد؛ یعنی افزون بر عاقلانه بودن گفتار، گوینده قبل از سخن گفتن در گفتار خود اندیشه نموده و بعد لب به سخن باز کند زیرا هر سخن جایی و هر نکته مکانی دارد (درایتی، ۱۳۸۲: ۳۳). امام علی (ع) در بیانات خود به حفظ آرامش در سخن گفتن «دَلِيلُهَا مَكِيثُ الْكَلَامِ» (خطبه/۱۰۰) با درنگ و آرامش سخن می‌گفت؛ بامنطق سخن-گفتن «فَاَسْمِعُوا قَوْلِي وَ عُوا مَنْطِقِي» (خطبه/۱۳۹) به سخن من گوش دهید و منطق مرا دریابید؛ و با فکر سخن گفتن «لِأَنَّ الْمُؤْمِنَ إِذَا أَرَادَ أَنْ يَتَكَلَّمَ بِكَلَامٍ تَدَبَّرَهُ فِي نَفْسِهِ فَإِنْ كَانَ خَيْرًا أَبْدَاهُ وَ إِنْ كَانَ شَرًّا وَازَاهُ» (خطبه/۱۷۶) مؤمن هرگاه بخواهد سخنی گوید، نخست می‌اندیشد، اگر نیک بود اظهار می‌دارد، و چنانچه ناپسند، پنهانش می‌کند، اشاره می‌کند.

• موقعیت و زمان شناسی

سخن گفتن چون یک کنش انسانی است پس باید با موقعیت‌های زمانی و مکانی؛ تناسب داشته باشد (صردری، ۱۳۸۹). انتخاب این که چه زمان باید سکوت اختیار کرد «لَا خَيْرَ فِي الصَّمْتِ عَنِ الْحُكْمِ كَمَا أَنَّهُ لَا خَيْرَ فِي الْقَوْلِ بِالْجَهْلِ» (حکمت/۴۷۱) در آنجا که باید سخن گفت، خاموشی سودی ندارد، و آنجا که باید خاموش ماند سخن گفتن خیری نخواهد داشت؛ و چه زمان باید سخن گفت و زمانی که سخن گفته میشود ما در بند سخن هستیم «الْكَلَامُ فِي وَثَاقِكَ مَا لَمْ تَتَكَلَّمْ بِهِ فَإِذَا تَكَلَّمْتَ بِهِ صِرْتَ فِي وَثَاقِهِ» (حکمت/۳۸۱) سخن در بند توست، تا آن را نگفته باشی، و چون گفتی تو در بند آنی، اشاره به موقعیت شناسی شخص دارد.

• مطابقت قول با عمل

اصالت با رفتار است نه گفتار. گفتاری که مؤید عملی و رفتاری نداشته باشد، نه تنها ارزش ندارد که خشم شدید خداوند را نیز به دنبال دارد زیرا اثر معکوس بر جای می‌گذارد شاید کمترین پیامد رفتار موعظه‌گران بی‌عمل، آموزش نفاق گفتاری و رفتاری در جامعه باشد (شریفی، ۱۳۹۶). امام علی (ع) در ضرورت مطابقت قول با عمل می‌فرماید: «إِعْقِلُوا أَلْحَبْرَ إِذَا سَمِعْتُمُوهُ عَقْلَ رِعَايَةٍ لَا عَقْلَ رَوَايَةٍ فَإِنَّ رَوَاةَ الْعِلْمِ كَثِيرٌ وَ رِعَاةَهُ قَلِيلٌ» (حکمت/۹۸) چون روایتی را شنیدید، آن را بفهمید عمل کنید، نه بشنوید و نقل کنید، زیرا راویان علم فراوان، و عمل‌کنندگان آن اندکند. در سخنانی دیگر می‌فرماید: «قَالَ اللَّهُ تَعَالَى كَبْرَ مَقْتًا عِنْدَ اللَّهِ أَنْ تَقُولُوا مَا لَا تَفْعَلُونَ» (نامه/۵۳) خدای بزرگ فرمود: دشمنی بزرگ نزد خدا آن که بگویند و عمل نکنید. «وَ كُنْتُ أَحْفَظُهُمْ صَوْتًا وَ أَعْلَاهُمْ قَوْلًا» (خطبه/۳۷) در مقام حرف و شعار صدایم از همه آهسته‌تر بود اما در عمل برتر و پیش‌تر بودم. «أَيُّهَا النَّاسُ اسْتَصْبِحُوا مِنْ شُعْلَةِ مِصْبَاحٍ وَاعْظُوا مُتَعَطِّئًا» (خطبه/۱۰۵) ای مردم! چراغ دل را از نور گفتار گوینده با عمل روشن سازید. «وَ الْقَوْلُ بِالْعَمَلِ» (خطبه/۱۹۳) سخن را با عمل، در می‌آمیزد.

• توجه به گفته، نه به گوینده

در احادیث متعددی بر این اصل تأکید می‌شود که شخص مسلمان، باید هر سخنی را فارغ از گوینده اش - ارزیابی کند و در صورت درست بودن، آن را بپذیرد و در این میان، هیچ توجهی به گوینده آن نکند. این احادیث توصیه می‌کنند که سخن حکیمانه را باید از منافقان، مشرکان و کافران گرفت و به شرک و ایمان گوینده آن توجهی نداشت (اسلامی، ۱۳۸۸: ۱۶۸). یکی از آداب اخلاقی گفتگو که رعایت آن موجب خارج نشدن گفتگو از مسیر درست می‌شود، این است که طرفین در طول بحث و گفتگوی خود همواره به بررسی مستندات یکدیگر بپردازند و اجازه ندهند که مسائل حاشیه‌ای چون انگیزه‌خوانی و نیت سوء در روند گفتگو اخلاص ایجاد نماید (پیشگر، ۱۳۹۰: ۷-۶). در یکی از سخنان معروف امام‌علی(ع) ایشان می‌فرماید «انظُرْ اِلَى مَا قَالَ، وَ لَا تَنْظُرْ اِلَى مَنْ قَالَ» (تمیمی‌آمدی، ۱۳۶۶: ۳۶۱/۱) به گفته بنگر نه به گوینده، همچنین در بیانی دیگر می‌فرماید: «الْحِكْمَةُ صَالَةٌ الْمُؤْمِنِ فَخُذِ الْحِكْمَةَ وَ لَوْ مِنْ اَهْلِ الْبَغْيِ» (حکمت/۸۰) حکمت گمشده مؤمن است، حکمت را فراگیر هر چند از منافقان باشد.

• رازداری در سخن

«سَر» از ماده «سرر» در لغت به معنای پنهان کردن مطلبی در دل می‌باشد (راغب‌اصفهانی، ۱۴۱۲: ۴۰۴/۱). واژه «کتمان» به معنای پنهان ساختن آنچه در باطن است، یکی از پرکاربردترین الفاظ در بیان مفهوم رازداری به حساب می‌آید؛ چنانچه در حدیثی از امام‌علی(ع) آمده است که: «جَمَعَ خَيْرَ الدُّنْيَا وَ الْآخِرَةِ فِي كِتْمَانِ السِّرِّ وَ مُصَادَقَةِ الْاٰخِيَارِ» (بحارالانوار: ۱۷۸/۷۴) همه خیر دنیا و آخرت در رازداری و هم‌نشینی با نیکان است. هر انسانی در زندگی فردی و اجتماعی خویش، خواه ناخواه اسرار مگو دارد که بایستی در نگاه‌داری آن کوشا باشد. برخی از این اسرار مربوط به خودش و برخی مربوط به خانواده یا جامعه اوست (اسحاقی، ۱۳۸۶: ۳۱). امام می‌فرماید: «الْمَرْءُ مَحْبُوءٌ تَحْتَ لِسَانِهِ» (حکمت/۱۴۸) انسان زیر زبان خود پنهان است؛ با سخن‌گفتن شخصیت و اسرار انسان فاش می‌شود و با توجه به این موضوع انسان باید سعی در کنترل سخنان خود داشته باشد. در حدیث دیگر می‌فرماید: «مَنْ كَتَمَ سِرَّهُ كَانَتْ الْحَيْرَةُ بِيَدِهِ» (حکمت/۱۶۲) کسی که راز خود را بپوشاند همواره اختیار آن به دست اوست (و کسی که نپوشاند از اختیارش بیرون می‌رود).

• لزوم استفاده مشورت در سخن

مشورت از ماده «شور» است که در لغت به معنای برداشتن و استخراج عسل از کندو زنبور عسل است (قرشی، ۱۴۱۲: ۸۸/۴). مشورت به معنای همفکری در کارها و استفاده از رأی، عقل، علم و سلیقه دیگران و کسب اطلاع از رأی اهل خبره و اصحاب رأی برای دستیابی به نتیجه اصلاح است (سامانی، ۱۳۸۷: ۱۷). در بیان اهمیت مشورت و لزوم پرداختن به آن جز این نشاید گفت که کمتر کار مهمی بی نظرخواهی به سامان خواهد رسید. مشورت از اصول ضروری دین اسلام است که نقشی سازنده و نگاه‌دارنده از خطاها و زیان‌ها و انحراف‌ها دارد و بی‌توجهی به آن یا از بی‌اطلاعی است و یا معلول خودرأیی و کژاندیشی (میرزاحمد، ۱۳۸۹: ۱۲۷). امام‌علی(ع) در سخنان خود حتی خرمندان را نیز بی‌نیاز

از مشورت نمی‌داند «لا یستغنی العاقل عن المشاوره» (تمیمی آمدی، ۱۳۶۶: ۷۷۸/۱) و می‌فرماید: «حق علی العاقل أن یضیف إلى رأیه رأى العلاء و یضم إلى علمه علوم الحکماء» (همان: ۳۵۱/۱) خردمندان با مشورت علم خود را افزایش می‌دهند، و مشورت را پشتیبان «و لا ظهیر کالمشاوره» (حکمت/۵۴) و چراغ هدایت «و الایستشارة عین الهدایة و قد خاطر من استغنی برأیه» (حکمت/۲۱۱) انسان توصیف می‌کند.

• صداقت در سخن

یکی از فضیلت‌های اخلاقی که نقش بسزایی در سازندگی انسان دارد، صداقت در گفتار، رفتار و پندار است. تعالی بشر، در گرو پایبندی آنان، به راستی در کردار و گفتارشان است. از آن جا که انسان‌ها بر اثر نیازمندی‌های فراوان روحی و جسمی ناگزیرند، به صورت اجتماعی زندگی کنند، آنچه بقای چنین حیاتی را تضمین می‌کند، درستکاری و راستی میان افراد جامعه است. بنابراین، اگر همه کارهای انسان بر صدق بنا نهاده شود و از هرگونه ناراستی پیراسته باشد، زمینه‌ی نیک‌بختی او فراهم می‌آید، چنان‌که گشوده شدن دریاچه‌های کمال به روی جامعه بشری، تنها با استوارکردن پایه صداقت فراهم می‌شود. به همین جهت، خداوند مؤمنان را در کنار فراخوانی به تقوا، به همراهی با صادقان فرمان می‌دهد و می‌فرماید: ﴿يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا اتَّقُوا اللَّهَ وَكُونُوا مَعَ الصَّادِقِينَ﴾ (توبه/۱۱۹)؛ ای مؤمنان، از خدا بترسید و همگام با راستان باشید (پورفلاحی، ۱۳۸۷: ۸۵). امام علی(ع) از نشانه‌های ایمان را راستگویی و صداقت حتی هنگامی که سخن راست برای فرد ضرر و زیان داشته باشد می‌داند «الایمان أن تُؤثِرَ الصِّدْقَ حَيْثُ يَضُرُّكَ» (حکمت/۴۵۸).

۲-۳-۲. اصول اخلاقی سلبی در سخن

اصول تربیتی سلبی در سخن به آن دسته اصول اشاره می‌کند که باید حین سخن گفتن از آنها پرهیز و جلوگیری شود و انسان این موارد را از خود دور یا رفع کند. رعایت نکردن این اصول می‌تواند در زندگی شخصی و اجتماعی فرد مشکلات فراوان به وجود آورد. این اصول عبارتند از:

• پرهیز از سخن چینی

سخن چینی عبارت است: از شخصی سخن یا راز کسی را برای دیگری بازگو کند و بدین وسیله میان افراد، ناراحتی و اختلاف ایجاد کند. در زبان قرآن و احادیث از سخن چینی با واژه نمّام، قنّات و سمایت کننده یاد شده است. امام علی(ع) سخن چینی را اخلاق افراد منافق و شیوه کسانی شمرده که از دایره دین‌داری خارج شده‌اند «التمیمة شیمة المارق» (تمیمی آمدی، ۱۳۶۶: ۵۱/۱) (صادقی اردستانی، ۱۳۸۲: ۳۲) و خیانتکار هستند «عَنِ النَّاسِ عُقْدَةٌ كُلُّ حَفْدٍ وَ إِفْطَعُ عَنْكَ سَبَبَ كُلِّ وَثْرٍ وَ تَغَابَ عَنْ كُلِّ مَا لَا يَصِيحُ لَكَ وَ لَا تُعْجَلَنَّ إِلَى تَصْدِيقِ سَاعٍ فَإِنَّ السَّاعِيَ غَاشٌّ وَ إِنْ تَشَبَّهَ بِالنَّاصِحِينَ» (نامه/۵۳) و پیروزی از سخن چینیان باعث نابودی دوستی‌ها می‌شود «مَنْ أَطَاعَ التَّوَابِيَّ صَبَّحَ الْحُقُوقَ وَ مَنْ أَطَاعَ الْوَأَشِيَّ صَبَّحَ الصِّدِّيقَ» (حکمت/۲۳۹).

• پرهیز از غیبت

غیبت به معنای بدگویی پشت سر دیگران، از گناهان کبیره‌ای که دین اسلام به شدت آن را نهی کرده است. قرآن این گناه را همچون خوردن گوشت انسان مرده توصیف کرده و در روایات گناه آن شدیدتر از زنا معرفی شده‌است. امام علی غیبت‌کنندگان را افرادی ناتوان می‌داند «الغیبة جهد العاجز» (حکمت/۴۶۱)

زیرا معتقد است غیبت تنها سلاح غیبت‌کنندگان است. امام علی(ع) در نهج البلاغه خطبه ۱۴۰ آشکار مردم را از غیبت نهی می‌کند(عموری و هاشمی‌امجد، ۱۳۹۶: ۶). بزرگترین اثر غیبت از مومن موجب تحقیر و خدشه‌دار نمودن شخصیت وی می‌گردد. این امر شایسته جامعه اسلامی نیست(ذوالفقاری‌فر، مروتی و شیرخانی، ۱۳۹۲: ۱۳۰).

• پرهیز از دروغگویی

دروغ از گناهان بزرگ و کلید و سرچشمه تمام بدی‌ها و زشتی‌هاست. خداوند در قرآن انسان‌ها را از دروغ برحذر داشته است و گاهی نیز آنها را تهدید می‌کند و می‌فرماید: ﴿وَيْلٌ لِّكُلِّ أَفَّاكٍ أَثِيمٍ﴾ (جاثیه/۷)؛ وای بر هر دروغ‌زن گناه‌پیشه؛ باید دانست همان‌طور که دروغ بر دروغگو حرام است نقل دروغ دیگری هم حرام و همچنین ثبت کردن و نوشتن یا خواندن و گوش دادنش هم حرام می‌شود (هاشمی و آل‌رسول، ۱۳۹۵: ۳۷). امام علی(ع) در بیان صفات عمروعاص دروغ را بدترین گفتار می‌داند «أَمَا وَ شَرُّ الْقَوْلِ الْكُذِبُ» (خطبه/۸۴) و انسان را از دوستی با دروغگو منع می‌کند چراکه دروغگو مانند سراب عمل می‌کند و دور را نزدیک، و نزدیک را دور می‌نمایاند «وَ إِيَّاكَ وَ مُصَادَقَةَ الْكُذَّابِ فَإِنَّهُ كَالسَّرَابِ يُقَرِّبُ عَلَيْكَ الْبُعِيدَ وَ يُبَعِّدُ عَلَيْكَ الْقَرِيبَ» (حکمت/۳۸).

• پرهیز از سوءظن

یکی از بیماری‌های روانی که تأثیر زیانباری بر شخصیت و رفتارهای فردی و اجتماعی به جا می‌گذارد، بدگمانی یا سوءظن است. انسان بدگمان و بدبین نسبت به هستی و زندگی نگرش منفی دارد و به کسی اعتماد نمی‌کند و هیچ‌گاه احساس امنیت نمی‌کند (فیروزیان، ۱۳۹۵). امام علی(ع) می‌فرماید: «لَا تَطَنَّ بِكَلِمَةٍ خَرَجَتْ مِنْ أَحَدٍ سُوءاً وَ أَنْتَ تَجِدُهَا فِي أَحْسَنِ مُحْتَمَلٍ» (حکمت/۳۶۰) شایسته نیست به سخنی که از دهان کسی خارج شد، گمان بد ببری، چرا که برای آن برداشت نیکویی می‌توان داشت. و در حکمتی دیگر بیان می‌کند: «اتَّقُوا ظُنُونَ الْمُؤْمِنِينَ فَإِنَّ اللَّهَ تَعَالَى جَعَلَ الْحَقَّ عَلَى أَلْسِنَتِهِمْ» (حکمت/۳۰۹) از گمان مؤمنان پرهیزید که خدا حق را بر زبان آنان قرار داده است.

• دوری از افراط در مدح و ثنا

چاپلوسی از ردای اخلاقی است. کسی که چاپلوس است و هم آن کسی که تملق را دوست می‌دارد و انتظار مدح و ثنای بی‌مورد و بیجا دارد، از فضیلت اخلاقی به دور هستند. چاپلوسی باعث می‌شود انسان از ارزش‌ها به‌ویژه ارزش‌های الهی دور شوند و ارزش‌های مادی ملاک بهروزی و برتری او قرار گیرد، بدین طریق اسارت وی آغاز می‌شود. چاپلوسی، حالتی است برخاسته از ضعف نفس و نوعی اسارت روحی انسان که در برابر دیگر آدمیان برای جلب منافع و کسب امتیازهای مادی صورت می‌گیرد. یکی از مهمترین اهداف حضرت علی(ع) که در اندیشه‌ها و سیره امام علی(ع) به وضوح قابل مشاهده است، ساختن جامعه‌ای متشکل از انسان‌هایی است که دارای عزت‌نفس و مناعت طبع می‌باشد تا در مقابل هیچ انسانی و هیچ مقامی احساس حقارت نکرده و سر فرود نیاورند (علیخانی، ۱۳۸۴؛ به نقل از محمدی و ابراهیمی: ۷). امام علی(ع) وقتی شخصی ایشان را مورد ستایش قرار دادند فرمود: «وَ مَدَحُهُ قَوْمٌ فِي وَجْهِهِ»

فَقَالَ اللَّهُمَّ إِنَّكَ أَعْلَمُ بِي مِنْ نَفْسِي وَ أَنَا أَعْلَمُ بِنَفْسِي مِنْهُمْ أَللَّهُمَّ اجْعَلْنَا خَيْرًا مِمَّا يَطْنُونَ وَ اغْفِرْ لَنَا مَا لَا يَعْلَمُونَ» (حکمت/۱۰۰) بار خدایا تو مرا از خودم بهتر می‌شناسی، و من خود را بیشتر از آنان می‌شناسم خدایا مرا از آنچه اینان می‌پندارند، نیکوتر قرار ده، و آنچه را که نمی‌دانند بیامرزد. امام علی(ع) می‌فرماید: «الْثَّاءُ بِأَكْثَرِ مِنَ الْإِسْتِحْقَاقِ مَلَقٌ وَ التَّقْصِيرُ عَنِ الْإِسْتِحْقَاقِ عِيٌّ أَوْ حَسَدٌ» (حکمت/۳۴۷) ستودن بیش از آنچه که سزاوار است نوعی چاپلوسی، و کمتر از آن، درماندگی یا حسادت است.

• پرهیز از عیب‌جویی در سخن گفتن

عیب‌جویی از دیگران موجب انتقال نوعی احساس رنج به طرف مقابل است و وی را از دایره روابط اجتماعی با دیگران خارج می‌سازد. در نتیجه عیب‌جویی، کرامت‌های انسانی زیرسؤال رفته و روابط اجتماعی آسیب پذیر می‌گردد. چه بسا عیب‌جویی به واسطه احساسی که به فرد انتقال می‌دهد، او را از ادامه روابط اجتماعی با دیگران منزجر کرده و زندگی اجتماعی را بر وی تنگ و محدود می‌سازد (امین‌پور و امین‌پور، ۱۳۹۲: ۵۲). امام علی(ع) می‌فرماید: «يَا عَبْدَ اللَّهِ لَا تَعْجَلْ فِي عَيْبِ أَحَدٍ بِدَنْبِهِ فَلَعَلَّهُ مَغْفُورٌ لَكَ» (خطبه/۱۴۰) ای بنده خدا، در گفتن عیب کسی شتاب مکن، شاید خدایش بخشیده باشد. همچنین می‌فرماید قبل از گفتن عیب دیگران به خود بنگریم، چرا که هیچ‌کس بی‌عیب نیست «لزوم الطاعة يا أيُّهَا النَّاسُ طُوبَى لِمَنْ شَغَلَهُ عَيْبُهُ عَنْ عُيُوبِ النَّاسِ» (خطبه/۱۷۶) ای مردم! خوشا به حال کسی که عیب‌شناسی نفس، او را از عیب‌جویی دیگران باز دارد.

۴-۲. تحلیل کتب

در این بخش از مقاله، برنامه درسی کودکان دوره دوم ابتدایی، بویژه کتاب‌های فارسی، هدیه‌های آسمان و مطالعات اجتماعی دوره دوم ابتدایی [که بنا به ماهیت این دروس، ارتباط بیشتری با آموختن آداب مختلف فردی و اجتماعی و از جمله آداب سخن گفتن دارند] بر اساس میزان توجه به آداب سخن نیک از منظر نهج البلاغه تحلیل می‌شود. از اینرو، کتب مورد نظر یک به یک مورد مطالعه قرار گرفت، و مطالبی که متناسب با شاخص‌ها و آداب سخن نیک از منظر نهج البلاغه بوده، استخراج شد.

جدول ۱. تحلیل کتب بر اساس شاخص‌های آداب سخن گفتن از منظر نهج البلاغه

ششم	پنجم	چهارم	فارسی	
صفحه ۶۴		صفحه ۱۴۰	فارسی	خدامحوری در سخن
	سوره مائده آیه ۶۷، صفحه ۶۷		هدیه	
			مطالعات	
	صفحه ۱۰۸		فارسی	علم به سخن
			هدیه	
			مطالعات	
صفحه ۱۰۲			فارسی	لغو و بیهوده نبودن سخن
			هدیه	
صفحه ۱۳			مطالعات	
صفحه ۹۸			فارسی	مطابقت قول با عمل

			هدیه	
			مطالعات	
صفحه ۱۴، صفحه ۸۵ صفحه ۸۵			فارسی	لزوم استفاده مشورت در سخن
صفحه ۳۷			هدیه	
صفحه ۲۰، صفحه ۲۰	صفحه ۱۷، صفحه ۹ و ۱۱	صفحه ۶، صفحه ۱۹، صفحه ۱۹	مطالعات	
صفحه ۱۰۴، صفحه ۱۰۴ صفحه ۱۰۴، صفحه ۱۰۴ صفحه ۱۰۷	صفحه ۱۳۹		فارسی	صداقت در سخن
			هدیه	
		صفحه ۳	مطالعات	
صفحه ۳۰ صفحه ۳۰، صفحه ۳۰ صفحه ۷۵، صفحه ۱۰۲، صفحه ۱۱۲	صفحه ۷۹		فارسی	پرهیز از اطاله‌گویی و زیاده‌گویی
			هدیه	
			مطالعات	
			فارسی	پرهیز از سخن‌چینی
			هدیه	
صفحه ۱۱، صفحه ۱۱			مطالعات	
صفحه ۱۱۲			فارسی	پرهیز از غیبت
صفحه ۶۴، صفحه ۳۸		صفحه ۴۳	هدیه	
صفحه ۱۸			مطالعات	
صفحه ۱۰۴، صفحه ۱۰۴ صفحه ۱۰۴، صفحه ۱۰۴ صفحه ۱۰۴، صفحه ۱۰۷		صفحه ۱۴۰	فارسی	پرهیز از دروغ‌گویی
			هدیه	
صفحه ۱۱			مطالعات	
			فارسی	پرهیز از ظن و گمان
صفحه ۶۴	صفحه ۱۰، صفحه ۲۵		هدیه	
			مطالعات	
صفحه ۱۱۰، صفحه ۱۱۰			فارسی	پرهیز از افراط در مدح و ثنا
			هدیه	
			مطالعات	
صفحه ۱۰۷			فارسی	پرهیز از عیب‌جویی
صفحه ۶۳		صفحه ۴۴، صفحه ۷۹	هدیه	
صفحه ۱۳			مطالعات	

جدول ۲. میزان درصد هر شاخص

درصد	تعداد هر شاخص	شاخص های اداب سخن گفتن
۵/۰۸	۳	خدا محوری در سخن
۱/۶۹	۱	علم به سخن
۱۵/۲۵	۹	لغو و بیهوده نبودن سخن
۱/۶۹	۱	مطالقت قول با عمل
۲۲/۰۳	۱۳	لزوم استفاده مشورت در سخن
۱۱/۸۶	۷	صداقت در سخن
۳/۳۸	۲	پرهیز از سخن چینی
۸/۴۷	۵	پرهیز از غیبت
۱۳/۵۵	۸	پرهیز از دروغگویی
۵/۰۸	۳	پرهیز از سوءظن
۳/۳۸	۲	پرهیز از افراط در مدح و ثنا
۸/۴۷	۵	پرهیز از عیب جویی
۱۰۰	۵۹	کل

۳. نتیجه گیری

در این پژوهش ابتدا به تبیین الگوی مطلوب سخن نیک از منظر نهج البلاغه پرداخته شد. برای این منظور با توجه به سخنان امام علی (ع) شاخص های سخن نیک در دو مقوله ویژگی های محتوایی (حق و سدید بودن سخن، خدامحوری در سخن، لغو و بیهوده نبودن سخن) و ویژگی های بیانی سخن (ساده و روان بودن سخن، حسن گفتار، میسور بودن سخن و لین بودن سخن)، و اصول اخلاقی ایجابی (علم به سخن، اتکا بر عقل، موقعیت و زمان شناسی، مطابقت قول با عمل، توجه به گفته و نه به گوینده، رازداری در سخن، لزوم استفاده مشورت در سخن، صداقت در سخن) و سلبی (پرهیز از سخن چینی، پرهیز از دروغگویی، پرهیز از سوءظن، دوری از افراط در مدح و ثنا، و پرهیز از عیب جویی) سخن نیک استخراج شد. یافته های پژوهش حاضر با پژوهش ذوالفقاری فر و همکاران (۱۳۹۳) که به شاخص های سخن در اسلام پرداخته است همسویی دارد. در این تحقیق شاخص هایی نظیر؛ هدف محوری، پر محتوایی، تبیین حقیقت، پرهیز از دروغگویی، پرهیز از غیبت و پرهیز از تمسخر دیگران، پرهیز از ظن و گمان بد، پرهیز از دشنام گویی، حتی به کافران، و سخن رسا گفتن استخراج شده است. نتایج بدست آمده با پژوهش حاضر شباهت دارد اما این پژوهش علاوه بر این که مبتنی بر متون دینی اسلامی متعددی است، همچنین، دسته بندی خاصی برای شاخص های سخن ارائه نکرده و هدف آن بررسی میزان توجه کتاب های درسی به این مهارت نبوده است. پژوهش جعفری (۱۳۹۵) نیز که به بررسی آداب سخن در قرآن با تکیه بر مباحث اخلاقی اختصاص یافته است، ضمن اینکه صرفاً بر متن قرآن کریم تکیه دارد به یافته هایی مانند شیرینی و شیوایی گفتار، سخن مبتنی بر حق، ساده گویی، سخن عالمانه، اجتناب لغوگویی، و اهمیت

سکوت دست یافته است که این نتایج حاصل با پژوهش حاضر همسویی دارد. پژوهش عموری و هاشمی‌امجد (۱۳۹۶) نیز به بررسی آفات زبان از منظر نهج‌البلاغه اقدام نموده و به یافته‌هایی مانند: دروغ‌گویی، غیبت و بدگویی، پرحرفی، بیهوده‌گویی، فاش‌کردن اسرار و سخن‌چینی دست یافته است. اگرچه منبع پژوهش مذکور نیز متن نهج‌البلاغه است و یافته‌های او با اصول اخلاقی سلبی در تحقیق حاضر همسویی دارد در عین حال، به شاخص‌های محتوایی و بیانی و اصول اخلاقی ایجابی و بررسی آنها در متون درسی دانش‌آموزان توجه نداشته است. پژوهش غلامرضاروی (۱۳۹۴) به تبیین حکمت‌های آداب و اسلوب گفتار و تأثیر آن بر روابط فردی و اجتماعی از دیدگاه قرآن می‌پردازد یافته‌های این پژوهش شامل: اسلوب گفتار (سخن آسان، سخن احسن، سخن لغو، سخن حق و...)، آداب سخن (سلام‌کردن، عفت کلام، اعتمادآفرینی، مسئولانه سخن گفتن و...)، آفات سخن (دروغ، فحش، خودستایی و...)، شیوه‌های سخن گفتن در قرآن (شیوه سخن گفتن با والدین، با مستمندان، با نامحرم و...)، معیارهای ارزشی گفتار (عقلانیت و اندیشیدن، عمل به گفتار، میانه‌روی در گفتار و...)، کنترل زبان و درست سخن گفتن و زمینه‌های تأثیر سخن و تأثیر آداب و اسلوب سخن بر روابط فردی و اجتماعی است. یافته‌های این پژوهش با پژوهش حاضر همسویی دارد، اما منبع مورد استفاده در این پژوهش قرآن می‌باشد که از این نظر با پژوهش حاضر متفاوت است.

نظر به اهمیت آموزش سخن نیک و آداب آن به کودکان و تأثیر این مهارت در بهبود زندگی فردی و اجتماعی دانش‌آموزان، در قسمت دوم مقاله، برنامه درسی دوره دوم مقطع ابتدایی با تأکید بر کتاب‌های فارسی، هدیه‌های آسمان و مطالعات اجتماعی از حیث میزان توجه به آموزش درباره سخن نیک و آداب آن مورد تحلیل قرار گرفت و روشن شد که میزان توجه به هر یک از مؤلفه‌های خدامحوری در سخن ۵/۰۸، علم به سخن ۱/۶۹، لغو و بیهوده نبودن سخن ۱۵/۲۵، مطابقت قول با عمل ۱/۶۹، لزوم استفاده مشورت در سخن ۲۲/۰۳، صداقت در سخن ۱۱/۸۶، پرهیز از سخن‌چینی ۳/۳۸، پرهیز از غیبت ۸/۴۷، پرهیز از دروغ‌گویی ۱۳/۵۵، پرهیز از سوءظن ۵/۰۸، پرهیز از افراط در مدح و ثنا ۳/۳۸ و پرهیز از عیب‌جویی ۸/۴۷ بوده است. نتایج بدست آمده بویژه در رابطه با مؤلفه‌های علم به سخن و مطابقت قول و عمل که کمترین میزان توجه را به خود اختصاص داده‌اند زمینه‌ساز عدم رعایت مؤلفه‌هایی مانند خدامحوری، و حق و سدید بودن کلام را در پی دارد. فقدان توجه کافی به این مؤلفه‌های اساسی، خودبخود فضا را برای حضور آفات مختلف سخن موجب می‌شود و رشد و نمو رذایلی مانند دروغ‌گویی، تعصب‌ورزی بر رأی و نظر خود، اعمال خشونت و آسیب زدن به خود و اجتماع را سبب می‌شود. شایان ذکر است که چون قبلاً پژوهشی در رابطه با تحلیل محتوای برنامه‌درسی کودکان در رابطه با توجه به شاخص‌های سخن نیک و اصول اخلاقی حاکم بر آن بویژه از منظر نهج‌البلاغه انجام نشده است، اظهارنظر درباره همسویی یا عدم همسویی یافته‌های این بررسی نیازمند انجام تحقیقات مرتبط در آینده است. در عین حال، یافته‌های این بخش از پژوهش حکایت از آن دارد که میزان توجه متون و برنامه‌درسی دوره دوم ابتدایی به آموزش درباره سخن نیک و آداب آن در حد کافی نبوده و با وضعیت مطلوب فاصله جدی دارد. لذا نظر به اهمیت

موضوع و نیز توجه به اهمیت محوری گفتگو در میان نسل جوان و نوجوان در جامعه امروز ما و نقش آن در وفاق و همبستگی اجتماعی و در عین حال محوریت مهارت نیک سخن گفتن و مجهز بودن گفتگو به شاخص‌های سخن نیک و اصول اخلاقی ایجابی و سلبی حاکم بر آن، توصیه می‌شود در تحقیقات دیگری به تبیین مهارت گفتگو و چگونگی آموزش آن به دانش‌آموزان، و شکل‌های مختلف ترویج و ترغیب گفتگوی صحیح بین دانش‌آموزان درباره اعتقادات، باورها، آئین‌ها و سنت‌ها و جهان‌بینی‌هایشان توسط معلمان انجام شود. اهمیت این موضوع تا آنجاست که حتی پیشنهاد می‌شود در برنامه درسی دانش‌آموزان در مقاطع مختلف، درسی درباره چگونگی گفتگو و تمرین آن در نظر گرفته شود تا در طی فرایند تحصیل این مهارت بخوبی آموخته شود.

منابع

- قرآن کریم، ترجمه آیت الله مکارم شیرازی.
- ابراهیمی مقدم، ندا و درانی، کمال. (۱۳۹۷). «تحلیل تئولوژیک مهارت‌های اجتماعی در سند تحول بنیادین آموزش و پرورش». **مدیریت فرهنگ سازمانی**، ۱۶(۲)، ۲۸۳-۳۰۴.
- ابن‌منظور، محمدبن مکرم. (۱۴۱۴). **لسان العرب**، جلد ۱۳. بیروت: دارصار.
- اسحاقی، حسین. (۱۳۸۶). «رازداری»، **طوبی**، ۱۶، ۳۱-۳۷.
- اسلامی، حسن. (۱۳۸۸). «جایگاه گوینده در اعتبار گفتار از دیدگاه احادیث». **دوفصلنامه حدیث پژوهی**، ۱(۱)، ۱۷۹-۱۶۷.
- اسماعیلی ماهانی، صدیقه. (۱۳۹۶). **بایسته‌ها و نبایسته‌های اخلاقی معاشرت کلامی از دیدگاه اسلام**. اکبر میرسپاه. دانشگاه معارف اسلامی.
- امین‌پور، فاطمه و امین‌پور، معصومه. (۱۳۹۲). «آداب گفتاری حاکم بر سبک زندگی اسلامی از دیدگاه قرآن». **معرفت**، ۲۲(۱۸۵)، ۴۳-۵۶.
- آقاقل‌زاده، فردوس. (۱۳۸۲). «نگاهی به تفکر و زبان». **تازه‌های علوم شناختی**، ۵(۱)، ۶۴-۵۷.
- آل‌رسول، سوسن؛ شیرزاد راد جلالی، فاطمه. (۱۳۹۰). «کردار نیک و گفتار نیک از نظرگاه اسلام و زرتشت». **فدک سبزواران**، ۲(۸)، ۳۱-۱۱.
- انوری، حسن. (۱۳۸۱). **فرهنگ بزرگ سخن**، جلد پنجم. تهران: انتشارات سخن.
- باقری، خسرو؛ سجادیه، نرگس و توسلی، طیبه. (۱۳۹۹). **رویکردها و روش‌های پژوهش در فلسفه تعلیم و تربیت**. چاپ سوم. تهران: موسسه مطالب فرهنگی و اجتماعی.
- پورفلاحی، محمدرضا. (۱۳۸۷). «راستی و راستگویی». **طوبی**، ۲۷، ۸۷-۸۵.
- پیشگر، زری. (۱۳۹۰). «آداب سخن در قرآن و روایات». **فصلنامه آفاق دین**، ۱(۴)، ۲۶-۱.
- تمیمی آمدی، عبدالواحدبن محمد. (۱۳۶۶). **غررالحم و دررالکلم**. جلد ۱. قم: دفتر تبلیغات اسلامی.
- (۱۳۶۶). **غررالحم و دررالکلم**. جلد ۲. قم: دفتر تبلیغات اسلامی.
- (۱۳۶۶). **غررالحم و دررالکلم**. جلد ۳. قم: دفتر تبلیغات اسلامی.
- جانمحمدلو، محبوبه. (۱۳۹۷). **نعمت بیان و حکمت سکوت از دیدگاه قرآن و روایات**. علی‌اکبر ایمانی، حسن عاشوری. دانشگاه خوارزمی.
- جعفری، علی. (۱۳۹۵). **آداب سخن گفتن در قرآن کریم با تکیه بر مباحث اخلاقی**. علی طهماسبی. دانشگاه پیام نور مرکز فسا.
- جواهری، فرزین. (۱۳۹۸). «بررسی تحلیل محتوای کتاب مطالعات اجتماعی پایه ششم از نظر ۷ مهارت اجتماعی در سال تحصیلی ۱۳۹۷-۱۳۹۸». **مطالعات کاربردی در علوم اجتماعی و جامعه‌شناسی**، ۲(۶)، ۳۷-۳۱.
- حسین‌خانزاده، عباسعلی. (۱۳۹۲). **آموزش مهارت‌های اجتماعی به کودکان و نوجوانان**. چاپ دوم. تهران: رشد فرهنگ.

- حیدری کنگ علیا، طیبه. (۱۳۸۹). تأثیر گفتار بر روابط فردی و اجتماعی از دیدگاه قرآن. عظیم عظیم پور. دانشکده علوم و فنون قرآن کریم.
- دانای طوسی، مریم. (۱۳۹۰). «سخن گفتن مهارتی مغفول در برنامه درسی زبان فارسی». فصلنامه نوآوری های آموزشی، ۹(۳۷)، ۱۵۰-۱۲۱.
- درایتی، محمدحسین. (۱۳۸۲). «فرهنگ گفتار در قرآن». نشریه پاسدار اسلام، ۲۶۶، ۳۵-۳۲.
- دشتی، محمد. (۱۳۸۳). ترجمه نهج البلاغه، چاپ بیست و چهارم. قم: مؤسسه فرهنگی تحقیقاتی امیرالمؤمنین(ع).
- دهخدا، علی اکبر. (۱۳۶۱). لغت نامه دهخدا. تنظیم کننده محمد دبیر سیاقی و محمد استعلامی، جلد ۲، تهران: دانشگاه تهران.
- ذوالفقاری فر، قدرت؛ مروتی، سهراب و شیرخانی، محمدرضا. (۱۳۹۳). «شاخص های سخن گفتن در اسلام». معرفت، ۲۳(۱۹۷)، ۱۳۹-۱۲۵.
- راغب اصفهانی، حسین بن محمد. (۱۴۰۴). المفردات فی غریب القرآن، جلد ۱. نشرالکتاب.
- سامانی، محمود. (۱۳۸۷). مشورت و مشاوران در سنت و سیره پیشوایان، قم: پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی.
- سبحانی یامچی، محمد. (۱۳۸۶). «آفات خطابه». مجله مبلغان، ۱۰۰، ۴۴-۲۹.
- سیفعلی، فاطمه. (۱۳۹۷). «شاخصه های انضباط گفتاری در قرآن». مشکوة، ۱۳۸، ۸۸-۶۷.
- شجاعی، احمد. (۱۳۹۱). «سخن نیکو از منظر قرآن». معرفت، ۱۹(۱۵۲)، ۱۲۳-۱۱۵.
- شلانی، بیتا و صادقی، سعید. (۱۳۹۵). مهارت های اجتماعی در کودکان و نوجوانان: نقائص، پیامدها و مدل های آموزشی. هفتمین کنفرانس بین المللی روانشناسی و علوم اجتماعی. تهران.
- صادقی اردستانی، نرگس. (۱۳۸۲). «دستورالعمل های قرآنی؛ سخن چین». بشارت، ۳۹، ۳۶-۳۲.
- صدیقی افشار، غلامحسین و حکمی، نسترن و حکمی، نسرتین. (۱۳۸۳). فرهنگ معاصر فارسی، چاپ چهارم تهران: فرهنگ معاصر.
- طباطبایی، محمدحسین. (۱۳۷۴). ترجمه تفسیرالمیزان، جلد ۱۶. ترجمه سید محمدباقر موسوی همدانی، قم: اسلامی جامعه مدرسین حوزه علمیه.
- علیخانی، علی اکبر. (۱۳۸۴). توسعه سیاسی از دیدگاه امام علی(ع)، تهران: نشر بین الملل.
- عموری، جعفر و هاشمی امجد، صادق. (۱۳۹۶). بررسی و تحلیل آفت های زبان در نهج البلاغه، دومین کنفرانس بین المللی پژوهش های نوین در علوم انسانی.
- عمید، حسن. (۱۳۶۰). فرهنگ فارسی عمید، جلد اول، چاپ سوم، تهران: انتشارات امیرکبیر.
- غلامرضاروی، مینا. (۱۳۹۴). تبیین حکمت های آداب و اسلوب گفتار و تأثیر آن بر روابط فردی و اجتماعی از دیدگاه قرآن. قاسم بستانی. دانشکده اصول دین شعبه دزفول، گروه علوم قرآن و حدیث.
- قرشی، سید علی اکبر. (۱۴۱۲). قاموس قرآن، جلد ۲، تهران: دارالکتب الاسلامیه.
- (۱۴۱۲). قاموس قرآن، جلد ۴، تهران: دارالکتب الاسلامیه.

- کریمی، عباس. (۱۳۹۹). **سخن و آداب آن در خانواده از منظر قرآن و روایات**. حمید شمعی‌ریزی. دانشگاه آزاد اسلامی واحد یزد، دانشکده علوم انسانی.
- مجلسی، محمدباقر. (۱۴۰۳). **بحارالانوار**، جلد ۷۴. بیروت: مؤسسه الوفاء.
- مروتی، سهراب، حسینی‌نیا، محمدرضا و سیفعلی، فاطمه. (۱۳۹۷). «تبیین مفهوم انضباط گفتاری در قرآن و استخراج دلالت‌های ضمنی آن در تربیت گفتاری یادگیرندگان». **فصلنامه مسائل کاربردی تعلیم و تربیت اسلامی**، ۳(۴)، ۹-۹۵.
- مصباح یزدی، محمدتقی. (۱۳۷۹). **ره توشه**، قم: موسسه امام خمینی.
- معین، محمد. (۱۳۵۳). **فرهنگ فارسی معین**، جلد دوم، چاپ دوم، تهران: انتشارات امیرکبیر.
- مکارم‌شیرازی، ناصر. (۱۳۸۶). **پیام قرآن**، جلد ۱، چاپ نهم، تهران: دار الکتب الإسلامیه.
- (۱۳۹۰). **پیام امام امیر**، جلد ۱۵، قم: انتشارات امام علی بن ابیطالب.
- (۱۳۹۷). **پیام امام امیر**، جلد ۸، قم: انتشارات امام علی بن ابیطالب.
- منافی، علی. (۱۳۸۶). «سکوت و کم‌گویی». **طوبی**، ۲۰، ۶۹-۶۶.
- میرزاحمد، علیرضا. (۱۳۸۹). «اصول و مبانی شورا از منظر امام علی(ع)، پژوهش‌نامه علوی». **پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی**، ۱(۲)، ۱۵۰-۱۲۱.
- میرشاه جعفری، ابراهیم؛ لیاقت‌دار، محمدرضا؛ مقامی، حمید و کریمی‌علویچه، مهدی. (۱۳۸۹). «بررسی عوامل موثر بر ارتباط کلامی با رجوع به منبع و متنون اسلامی»، **دوفصلنامه علمی - پژوهشی تربیت اسلامی**، ۵(۱۰)، ۴۴-۲۹.
- نوروزی، مهدی؛ هاشمی، سید احمد؛ قلناش، عباس؛ کارگر، محمد و دهقان‌باغ‌یزدانی، شهرناز. (۱۳۹۴). «مبانی، اصول و مباحث برنامه‌ریزی درسی تعلیم و تربیت در دوره دبستان». **پژوهش‌های برنامه‌ریزی آموزشی و درسی**، ۵(۱)، ۱۳۴-۱۱۹.
- نوریان، محمد. (۱۳۹۲). **برنامه‌ریزی درسی**، تهران: دانشگاه آزاد واحد تهران جنوب.
- ولی‌زاده، سمیه. (۱۳۹۹). «آموزش مهارت‌های زندگی با تأکید بر نمایش خلاق در مقطع ابتدایی». **رشد آموزش هنر**، ۱۷(۳)، ۳۷-۳۲.
- هاشمی، لیلا و آل‌رسول، سوسن. (۱۳۹۵). «بررسی راهکارهای واپایش و مدیریت زبان از منظر قرآن و حدیث». **بصیرت و تربیت اسلامی**، ۱۳(۳۷)، ۴۴-۲۱.
- پایگاه حوزه. (۱۳۹۱). «پرگویی و زیاده‌گویی نشانه جهل است». <https://hawzah.net/fa/Question/View/64003>
- شریفی، احمدحسین. (۱۳۹۶). «بهترین شیوه اثرگذاری بر دیگران/ به عمل نگاه کنیم یا گفتار؟!». <https://www.google.com/amp/s/www.mehrnews.com/amp/3768990>
- صفدری، محمدحسن. (۱۳۸۹). «کنش انسانی». <http://safdari1346.blogfa.com/post/39>
- فیروزیان، محسن. (۱۳۹۵). «بیماری بدگمانی و راه درمان آن». **روزنامه کیهان**. <https://www.google.com/amp/s/www.mehrnews.com/amp/3768990>
- Ahmad, M., Qasim, H. and Khushi, Q. (2019). "Specifying Criteria for the Assessment of Speaking Skill:A Library Based Review", **International Journal of Educational Sciences**, 24(1-3), 23-33.